

Universitatea „**Ovidius**” - Constanța
Școala Doctorală a Facultății de Teologie Ortodoxă „**Sfântul Apostol Andrei**”

MAICA DOMNULUI ÎN NOUL TESTAMENT

- Rezumat -

Coordonator științific:

Prof. univ. dr. IPS Teodosie Petrescu

Doctorand:

Șotârcă Mihai (Macarie)

Constanța

2016

CUPRINS

Introducere.....	2
I.Prefigurări mariologice în Vechiul Testament.....	17
I.1. Categoriile teologice ale prefigurărilor mariologice și clasificarea lor.....	20
I.2. Fecioara Maria – Noua Evă.....	25
I.3. Fecioara Maria și seminția davidică.....	45
I.4. Nașterea supranaturală și pururea-fecioria Maicii Domnului.....	60
II. Fecioara Maria în lumina Sfintelor Evanghelii.....	81
II.1. Evanghelia nașterii Mântuitorului Hristos.....	82
II.1.1. Cele două genealogii ale Mântuitorului Hristos: Mt. 1:1-17 și Lc. 3:23-38.....	83
II.1.2. Femeile din Genealogia Sfântului Evanghelist Matei și statutul Fecioarei Maria.....	94
II.1.3. Nașterea Mântuitorului Hristos: Mt.1:18-25 / Lc. 2:1-20.....	104
II.1.4. „Bucură-te, Cea plină de har” (Lc. 1:28).....	122
II.1.5. Vizita Fecioarei Maria la Elisabeta (Lc. 1:39-56).....	125
II.2. Fecioara Maria în scrierile pauline.....	136
III. Fecioara Maria în viața Bisericii primare.....	149
III.1. Mărturia Faptelor Apostolilor.....	150
III.2. Scrierile apocrife privind viața și activitatea Maicii Domnului.....	157
III.2.1. Protoevanghelia lui Iacov.....	158
III.2.2. Evanghelia lui Pseudo-Matei.....	165
III.2.3. Transitus Mariae.....	169
IV. Imaginea Maicii Domnului în viața Bisericii primare	175
IV.1. Fecioara Maria în scrierile Părinților Apostolici.....	177
IV.2. Primele sintetizări dogmatice ale mărturiei nou-testamentare despre Maica Domnului.....	186
Concluzii.....	192
Bibliografie.....	201

Maica Domnului în Noul Testament

- Rezumat -

Teologia ortodoxă trebuie înțeleasă, abordată și trăită ca un tot-unitar, ea fiind înainte de toate expresia descoperirii dumnezeiești, dată neamului omenesc. Păstrarea acestei imagini de ansamblu a reprezentat totdeauna unul dintre prerogativele Părinților Biserici, conștienți de faptul că unitatea teologică reflectă pe de-o parte universalitatea chemării la mântuire, iar pe de altă parte unitatea Bisericii, ca spațiu în care se realizează îndreptarea și îndumnezeirea omului. În consecință, învățătura de credință ortodoxă, pornind de la descoperirea dumnezeiască a Sfintei Scripturi și a Părinților, și-a trasat, argumentat și fixat elementele structurale, fără a opera ierarhizări și fără a crea sub-categorii cu conotație doctrinară. Fiecare dintre aceste elemente ocupă un loc esențial nu doar în conturarea imaginii de ansamblu a dogmei, ci mai ales în modul în care Biserica a înțeles să trăiască această învățătură. Cel mai bun exemplu îl oferă cultul Bisericii Ortodoxe, unde fiecare dintre aspectele învățăturii dogmatice se regăsesc prezentate și mai ales accesibilizate prin intermediul rânduielilor bisericești, al muzicii, al poeziei și al iconografiei.

Așezarea fondului dogmatic ca fundament al întregii vieți ecleziale garantează atât legătura comunității ecleziale și al fiecărui membru al acesteia în parte cu realitatea economiei dumnezeiești, cât și posibilitatea personală a fiecărei persoane, mărturisitoare și trăitoare a dreptei credințe, de a deveni vas ales a propovăduirii Bisericii. Astfel, teologia ortodoxă fixează, pe lângă realitatea dogmatică trăită, experimentată, și statutul de persoană unică al fiecărui creștin, în parte. De aceea, Ortodoxia nu vorbește despre o stare de sfințenie difuză, a-personală, asumată doar rațională și trăită doar în sfera unui pietism de suprafață, ci vorbește despre persoane concrete ce s-au sfințit, despre „prieteni sau casnici ai lui Dumnezeu”, despre o stare reală de apropiere tot mai mare de izvorul dătător de viață al Treimii Celei de o Ființă și Nedespărțită. Niciodată Ortodoxia nu a vorbit despre individ – ca element nediferențiat al unei societăți anume, ci despre persoană, unică, distinctă de celelalte persoane, însă unită cu acestea în mod liber, conștient, asumat. Criteriile ce stau la baza acestei legături nu sunt nici sociale, nici intelectuale, nici politice sau economice, ci tainic-teologice. Omul își revendică personalitatea prin însuși actul creației sale. Pe de-o parte moștenește trăsăturile genetice ale părinților, dar pe de altă parte poartă în sine, ca centralitate a naturii umane pe care o poartă, chipul tainic al Creatorului Său,

Chip ce nu trimite către modelul hieratic, rigid al antichității, ci către o Persoană ce ne este permanent alături, ce ne reprezintă și pe care o reprezentăm, aflată în maximă apropiere de fiecare în parte și de toți laolaltă. Omul ca persoană nu poate viețui decât comunitar, fapt ce elimină pericolul secularizării, înțeleasă ca viziune uni-direcționată și strict determinată socio-politic a realității; nu se poate manifesta decât ca ființă împreună cugetătoare, lucrătoare și simțitoare.

O atare perspectivă a fost multă vreme comună întregului areal creștin. Cu timpul, aceasta s-a estompat încetul cu încetul, lăsând locul diferențelor generate de mișcarea tot mai autonomă a minții noastre. Pierderea a fost uriașă, efectele resimțindu-se cu acuitate până astăzi: omul a pierdut conștiința propriei identități, nu și-a mai înțeles rolul în această lume și nu și-a mai ocupat locul ce i se cuvenea. Pe de o parte a dorit să devină *asemenea lui Dumnezeu* înainte de vreme, iar pe de altă parte, pierzând calea, s-a rupt tot mai mult de lumea ce-l înconjură, izolându-se în părelnică siguranță a rațiunii sale. Omul renunță la dreptul ce-l are asupra lumii, preferă să se supună acesteia, decât să o conducă.

Cu timpul aceste devieri de la normalitate, au început să se fixeze tot mai mult în mentalitatea oamenilor, astăzi existând mulți dintre cei care se încred orbește în propria rațiune. Această încredere însă este, în fapt, o limitare, poate cea mai radicală, în sensul că i se răpește capacității raționale a omului perspectiva comuniunii, a alterității. Omul se vede pe sine deosebit de ceilalți, și nu pe sine împreună cu ceilalți, în ciuda diferențelor ce aparent îi separă. Căutările sale tind tocmai către acest surogat de interioritate și nu către adevărata interioritate iconică, purtătoare a chipului lui Dumnezeu. În astfel de situații, Dumnezeu însuși alege să se coboare printre oameni, pentru a le dăruia din nou binecuvântarea alterității, a opțiunii întărite în bine, a adevăratei slujiri, care presupune nu doar ascultare, ci dragoste dezinteresată, ce ne înalță peste întreaga lume creată.

Se vorbește astăzi tot mai des despre implicarea Bisericii în social, însă nu trebuie să scăpăm din vedere faptul că fundamentele acestei implicări nu sunt numai economice sau sociale, ci mai ales teologice. Omul slujește semenului său pentru că Dumnezeu însuși alege să se întrupeze și să slujească fiecăruia dintre noi. Prin acest dar al Dumnezeirii, slujirea omului se transformă totodată în responsabilitate și

cinste¹. Aceste calități nu sunt însă doar urmări în plan etic ale mișcării omului către Dumnezeu, ci mărturii ale conlucrării divinului cu umanul.

Exemplul clasic de ascultare și slujire creștină l-a reprezentat de la începutul Bisericii Maica Domnului. Atât mărturiile biblice, cât și cele patristice insistă asupra mai multor aspecte ale vieții Preasfintei Născătoare de Dumnezeu, care trasează în mod cât se poate de clar atât modelul ce trebuie urmat, cât și chipul pe care Biserica trebuie să-l aibă în manifestarea lucrării sale. Deși Maica Domnului ocupă un loc deosebit în viața și lucrarea bisericească, învățătura mariologică ortodoxă nu a fost niciodată separată de corpusul teologiei ortodoxe în ansamblul ei. Elementele distincte ale mariologiei, precum pururea-fecioria, noțiunea de *theotokos* sau preacinstirea au fost totdeauna strâns legate de învățătura despre creație, despre întruparea Fiului lui Dumnezeu, despre Biserică și chiar în cea despre Înfricoșătoarea Judecată. Această abordare a fost de la început explicată de Sfinții Părinți prin faptul că Maica Domnului nu poate fi niciodată separată de Fiul Său, astfel că mariologia, hristologia și, în general, întreaga învățătură de credință ortodoxă este structurată pe această apropiere între Hristos și Maica Sa, între Dumnezeu cel Iubitor care se întrupează și omul care, prin ascultare desăvârșită, se face vas al întrupării.

Această poziție a Maicii Domnului în raport cu Fiul Său și cu iconomia mântuirii a generat o seamă de dezbateri cu ramificații ce pot fi constatate cu ușurință și astăzi. Este interesant însă faptul că schimbările cu privire la înțelegerea rolului pe care Sfânta Fecioară Maria îl are în istoria mântuirii au fost determinate de transformări doctrinare mult mai profunde. Acestea au survenit pe fondul unor transformări culturale, sociale, politice și economice care au delimitat radical Răsăritul de Apus. În timp ce Bizanțul cunoștea perioada sa de glorie, Roma era încetul cu încetul acaparată de populațiile barbare, întregul occident intrând într-o perioadă de declin accentuat. Într-o mare măsură, această stare a fost determinată de orgoliile nemăsurate între cele două spații și de indiferența unora sau a altora. Astfel teologia apuseană și-a conturat un drum aparte, într-o foarte mare măsură străin de tradiția comună a primelor cinci secole creștine, mult mai rațional, în mod fățiș în opoziție cu teologia bizantină, însă aplicat cu totul noilor realități ale Evului Mediu. Originea unor abateri de la învățătura ortodoxă, precum *Filioque*, purgatoriul sau primatul papal trebuie căutată nu neapărat în spiritul raționalist al Scolasticii, ci mai

¹ + PF. Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, „Solidaritate socială și slujire duhovnicească”, în *Libertate pentru comuniune. Lucrarea Bisericii în societate*, Ed. Basilica a Patriarhiei Române, București, 2010, p. 443.

ales în disensiunile dintre Răsărit și Apus, în luptele pentru supremația spirituală, așa cum este cazul convertirii bulgarilor și, mai ales în orgoliul urmașilor Romei de a-și recâștiga statutul pierdut în urma invaziilor barbare.

S-a spus adesea că teologia apuseană, în speță romano-catolică, este una triumfalistă, iar argumentele în favoarea acestei poziții sunt greu de respins. Din nefericire, această trăsătură a determinat conturarea unui nou tip de viziune eclesiologică, constituită ierarhic, operând cu distanțe și diferențe insurmontabile între cer și pământ, între Dumnezeu și om, între Biserică și societate, între cler și simplii credincioși. Odată formată această schemă de tip piramidal, teologia a renunțat la preeminența fondului revelat, optând pentru o raționalizare adesea dusă la extrem și pentru o permanentă contextualizare, ce dă Cezarului ceea ce este al Cezarului, dar îl uită complet de Dumnezeu.

Într-un asemenea context, nu este de mirare că mariologia romano-catolică, ruptă tot mai mult atât de mărturia Sfintei Scripturi, cât și a Sfinților Părinți, a dezvoltat două direcții antagonice de dezvoltare: prima dintre ele a fost aceea de respingere a oricărei învățături despre Maica Domnului ca mijlocitoare și rugătoare între om și Dumnezeu, așa cum s-a întâmplat cu teologie Reformei; cea de-a doua direcție, apărută nu întâmplător în timpul și după Conciliul de la Trento (1545 – 1563) a fost aceea de supralicitare a anumitor mărturii despre Preasfânta Fecioară Maria, ce au dus la apariția dogmei Imaculatei Concepții, promulgată oficial în 1854, a dogmei despre Înălțarea cu trupul la cer a Fecioarei Maria (1950) și a regalității Mariei (1953). În conexiune directă cu aceste învățături, s-a dezvoltat o adevărată terminologie mariologică, între care termeni precum *coredemptrix* (*co-răscumpărătoare*) sau *Mater gratiarum* (*Maică a harurilor*) sunt poate cei mai discutabili.

Este de la sine înțeles că în procesul de dogmatizare al acestor ipoteze mariologice au fost puse la lucru cele mai luminate minți și cele mai aprige condeie ale mediului academic romano-catolic. Teologii asumpționiști Louis Petit, Raymond Janin, Séverien Salaville și mai ales Martin Jugie au publicat o seamă de traduceri și studii prin care au încercat să demonstreze legitimitatea teologică, fundamentată chiar pe texte bizantine, ale acestor învățăturii. Acesta din urmă publică în 1952, cu numai doi ani înainte de moarte, un amplu studiu dedicat *imaculatei concepții*, aducând în discuție atât argumentele scripturistice, cât și pe cele patristice, inclusiv

bizantine². Se pare că acest document ar fi reprezentat principala sursă pentru Constituția *Munificentissimus Deus*, din 1950, prin care Papa Pius XII ridică la rangul de dogmă ridicarea cu trupul la cer a Maicii Domnului³. Tot lui Martin Jugie îi aparține și studiul din 1944, dedicat aceluiași subiect al ridicării cu trupul la cer, considerat încă esențial pentru orice cercetare mariologică⁴.

În spațiul ortodox, luările de poziție, deși consistente, nu reprezintă totuși o părere unitară. Această situație a fost și este încă generată atât de influența pe care scolastica l-a avut asupra teologiei ortodoxe academice începând din secolul al XVIII-lea și până astăzi, iar pe de altă parte de existența unor texte liturgice, precum cel al slujbei la sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului din Mineiul lunii August, sau patristice, precum o serie de omilii ale Sfântului Grigorie Palama, ale lui Nicolae Cabasila sau Teofan al Niceei, care oferă o prezentare nouă a mariologiei ortodoxe, interpretată superficial ca tendință de recunoaștere a noilor dogme din Biserica Romano Catolică. Nu în ultimul rând, multe din luările de poziție pe această temă sunt generate de conflictele și resentimentele existente între cele două confesiuni, astfel că, dincolo de dialogul științific, se poate observa, fără greutate, o atitudine de opoziție radicală ce nu mai necesită nici un argument de ordin rațional. Poate că tocmai de aceea, la ora actuală, în spațiul academic ortodox nu a fost realizat nici un studiu de ansamblu asupra învățăturii Bisericii despre Maica Domnului, realizat într-o formă coerentă, unitară și comun acceptată.

Argumentul alegerii temei

Ținând cont de aceste considerente, am socotit de cuviință să ne aplecăm asupra mărturiei Sfintei Scripturi cu referire la persoana Maicii Domnului, respectând astfel modul de analiză tradițional al Părinților Bisericii, cât și succesiunea cronologică a izvoarelor Revelației ce stau la baza învățăturii de credință a Bisericii. Mai mult decât atât, tema nu a mai fost tratată într-un lucrare de sine stătătoare în spațiul teologic românesc, toate studiile existente având cu precădere un conținut dogmatic-apologetic, unde textul Sfintei Scripturi nu reprezintă decât un

² Martin Jugie, *L'immaculé Conception dans l'Ecriture et dans la tradition orientale*, Roma, 1952.

³ Diac. Ioan I. Ică Jr., *Maica Domnului în teologia secolului XX și în spiritualitatea isihastă din secolul XIV: Grigorie Palama, Nicolae Cabasila, Teofan al Niceei (studii și texte)*, Ed. Deisis, Sibiu, 2008, p. 34.

⁴ Martin Jugie, *La mort et l'Assomption de la Sainte Vierge. Etude historico – doctrinal*, col. „Studi e Testi”, Vatican, 1944.

argument, alături de altele, în demonstrarea veridicității mărturisirii de credință ortodoxe.

Întrucât spațiul monahal ortodox căruia îi aparțin are o evlavie deosebită față de Maica Domnului, considerată ca Ocrotitoarea tuturor celor ce năzuiesc să-și petreacă viața în curăție, am considerat de cuviință să abordez acest subiect mai puțin dezbătut, dar atât de necesar pentru înțelegerea mariologiei ortodoxe. Mai mult decât atât, pentru o eventuală abordare de ansamblu a învățaturii Bisericii Ortodoxe despre Fecioara Maria și locul ei în economia mântuirii, o investigație riguroasă a resorturilor biblice ce stau la baza acesteia este firească și cât se poate de bine venită.

Stadiul actual al cercetărilor

Am subliniat deja, în rândurile de mai sus, pe de-o parte abundența studiilor mariologice în spațiul catolic, în opoziție cu numărul la fel de mare al studiilor ortodoxe, nu însă la fel de unitare. De asemenea, am precizat că o cercetare exhaustivă asupra textelor scripturistice referitoare la Maica Domnului nu a fost încă întreprinsă în spațiul academic ortodox. În ciuda acestei lipse de unitate, putem totuși afirma cu toată certitudinea că teologia ortodoxă a încercat, cu mijloacele și metodele specifice să ofere, la rândul ei, o viziune de ansamblu asupra mariologiei, așa cum este ea învățată în Biserică.

Înainte de prezentarea principalelor repere în cercetarea studiilor de mariologie din spațiul ortodox, se cuvine să facem o precizare cât se poate de clară: în paralel cu spațiul academic, spațiul monahal a acordat o atenție cu totul specială Maicii Domnului, mărturie fiind numărul mare de creații liturgice închinare Preasfintei Născătoare de Dumnezeu. Fără a avea rigiditatea cercetării academice, aceste creații sunt pline de teologie trăită în sânul Bisericii și împărtășită de la generație la generație, ca mărturie a evlaviei deosebite de care Maica Domnului se bucură în Ortodoxie.

Revenind totuși la zona academică, primele studii cu pretenție și rigurozitate științifică apar relativ târziu, fiind strâns legate de procesul de dogmatizare mariologică din sfera Romano-Catolică. Astfel, în numărul 4 al revistei *Ortodoxia*, din 1950, apar patru articole semnate de preoții profesori Olimp Căciulă, Petru Rezuș, Dumitru Stăniloae și Liviu Stan, privind „noua rătăcire a papalității”⁵. Între

⁵ Pr. Olimp Căciulă, „În legătură cu noua dogmă a papalității”, în *Ortodoxia*, nr. 4 (1950), pp. 502 – 514; Pr. Petru Rezuș, „Mariologia Ortodoxă”, pp. 515 – 558; Pr. Dumitru Stăniloae, „Învățătura despre

acestea, studiul părintelui Dumitru Stăniloae este considerat pe bună dreptate un „model de erudiție și subtilitate teologică” și un punct esențial de reper pentru teologia pan-ortodoxă⁶. Dincolo de valoarea sa în ansamblu, acest studiu nu abordează decât într-o foarte mică măsură, părintele Stăniloae fiind de părere că „tendențele mariologice ortodoxe se acoperă cu tendințele Evangheliilor și ale creștinătății primare și respectă în primul rând discreția aproape totală cu care Noul Testament acoperă viața Preacuratei Fecioare”⁷. Noutatea extraordinară a acestui studiu este reprezentată de analiza pertinentă a textelor patristice bizantine, în special a omiliilor lui Nicolae Cabasila, considerate ca inovatoare și, în același timp ancorate în tradiția duhovnicească a Bisericii⁸.

În mod paradoxal, la numai un an de la editarea acestui studiu, apar în *Telegraful Român*, nr. 24 – 27 din 15 iunie 1951, mai multe articole semnate de profesorii de la Academia Teologică din Sibiu care, pe lângă caracterul informativ, se delimitează mai mult sau mai puțin radical de poziția părintelui Stăniloae de recunoaștere a valorii izvoarelor bizantine cu privire la mariologie. Aceste articole, în ciuda titlurilor cât se poate de interesante în epocă, fac dovada unui raționament cât se poate de scolastic, tributar mai degrabă structurilor logice din dogmaticile apusene, decât teologisirii răsăritene⁹. Este surprinzător că semnatarii acestora sunt nume mari ale teologiei: Pr. Grigorie T. Marcu, „Maica Domnului în Sfânta Scriptură” (p. 3); Pr. Milan Șesan, „Maica Domnului în hotărârile sinodale” (p. 3 – 4); Pr. Dumitru Belu, „Imnele liturgice despre Maica Domnului” (p. 4 – 6); Pr. Ioan Petreună, „Maica Domnului ca mijlocitoare” (p. 5 – 6); Pr. Corneliu Sârbu, „Creștini sau *mariani*. Critica dogmatică a mariologiei catolice (p. 7 – 8); Pr. Theodor Bodogae, „Sfinții Părinți și Maica Domnului” (apare în numărul următor 28 – 30 al *Telegrafului*, p. 4); Pr. Alexandru Moisiu, „Învățătura Sfântului Chiril al Alexandriei despre Maica Domnului” (p. 5 – 6). Alături de aceste articole, trebuie semnalat și editorialul din numărul 24 – 27, semnat cu inițialele T. R. și redactat după toate probabilitățile de ieromonahul profesor Nicolae Mladin. Ca răspuns, părintele Stăniloae va redacta în 1952 studiul intitulat „Maica Domnului ca mijlocitoare” în care încearcă să precizeze sensurile terminologiei neopatrstice așa cum este ea

Maica Domnului la ortodocși și catolici”, pp. 559 – 609 și Pr. Liviu Stan, „O nouă rătăcire a papalității”, pp. 610 – 619.

⁶ Cf. Diac. Ioan I. Ică Jr., *Op. Cit.*, p. 42.

⁷ Pr. Dumitru Stăniloae, „Învățătura despre Maica Domnului la ortodocși și catolici”, p. 560.

⁸ Cf. *Ibidem*, pp. 590 – 591.

evidențiată în operele autorilor bizantini mai sus menționați¹⁰. Aceste dispute se vor termina în 1958, cu studiul mariologic al preotului profesor Isidor Todoran¹¹, din acest an subiectul nemaicunoscând decât abordări tangențiale până după evenimentele din 1989. Deși scris în cea mai pură manieră scolastică, acestui studiu i se recunoaște acuratețea argumentelor, în special a celor scripturistice, astfel că pentru studiul biblic actual el poate reprezenta o punct important de reper.

În paralel, în teologia ortodoxă din Grecia și mai ales în teologia ortodoxă rusă din exil, apar o seamă de lucrări, de o deosebită importantă, fără a manifesta însă aceleași disensiuni interne, ca în sfera teologiei românești. Lucrarea cea mai importantă îi aparține lui Alexis Kniazev (1913 – 1991), preot profesor la Institutul Saint Serge din Paris, apărută în trei ediții (1964, 1974, 1987), intitulată *La Mère de Dieu dans l'Eglise Orthodoxe*¹². Demne de menționat sunt și studiile lui Serge

Bulgakov, Vladimir Lossky¹³, George Florovsky¹⁴, Myrrha Lot-Borodine¹⁵ și Pannagiotis Nellas¹⁶. Acesta din urmă are marele merit, alături de părintele Dumitru Stăniloae de a integra mariologia teologiei bizantine, așa cum este ea reflectată în omiliile Sfântului Grigorie Palama, ale lui Nicolae Cabasila și Teofan al Niceei în învățătura de credință ortodoxă, ca parte integrantă a acesteia. Toate aceste studii reprezintă încă puncte de referință în înțelegerea completă a mariologiei ortodoxe. Din păcate însă, se poate constata faptul că niciunul dintre acești mari teologi nu abordează acest subiect din perspectivă biblică, preferând raportarea aproape exclusivă la mărturiile patristice.

După 1989, în spațiul teologic academic românesc nu se poate constata, din păcate, dorința de actualizare a problemei, mai ales că multe teme conexe, precum cea a spiritualității Rugului Aprins, ar fi putut facilita reluarea discuțiilor. Singurul studiu demn de menționat este cel al părintelui diacon Ioan I. Ică Jr., dedicat celor trei autori bizantini mai sus menționați, cu o cuprinzătoare analiză introductivă.

¹⁰Pr. Dumitru Stăniloae, „Maica Domnului ca mijlocitoare”, în *Ortodoxia*, nr. 1 (1952), pp. 79 – 129.

¹¹Pr. Isidor Todoran, „Considerații mariologice”, în *Mitropolia Ardealului*, nr. 3 – 4 (1958), pp. 218 – 237.

¹² Pentru traducerea românească vezi Alexis Kniazev, *Maica Domnului în Biserica Ortodoxă*, Ed. Humanitas, București, 1998.

¹³ Vladimir Lossky, *După chipul și asemănarea lui Dumnezeu* (capitolul „Panaghia”), trad. Anca Manolache, Ed. Humanitas, București, 1998, pp. 188 – 203.

¹⁴ George Florovsky, „The Ever-Virgin Mother of God”, în E. L. Mascall (ed.), *The Mother of God. A Symposium of the Fellowship of St. Alban and St. Sergius*, London, 1949, pp. 51 – 63.

¹⁵ Myrrha Lot-Borodine, „Le dogme de l'immaculé conception à la lumière de l'Eglise d'Orient”, în *Irenikon*, nr. 3 – 4 (1994), pp. 328 – 334.

¹⁶ Pannagiotis Nellas, „La Mère de Dieu et l'anthropisme theocetrique”, în *Contacts*, nr. 164 (1993), pp. 255 – 263. Prima apariție a studiului a fost în 1973.

Lipsa unei preocupări autohtone asupra mariologiei este compensată de numeroasele studii apărute în spațiul occidental, fie el de confesiune catolică sau protestantă. În primul rând, amintim monumentală monografie a lui Raymond E. Brown, intitulată *The Birth of Messiah. A Commentary on the Infancy Narratives in the Gospel of Matthew and Luke*, apărută într-o formă revizuită și lărgită, în 1993¹⁷. Această lucrare este considerată a fi una dintre cele mai importante interpretări moderne asupra textelor cu conținut mariologic din Sfintele Evanghelii după Matei și Luca. Dezvoltarea cercetărilor asupra textelor apocrife a împins cercetarea către zone nebănuite, astfel că, în 2004, Stephen Benko editează în prestigioasa colecție „Numen Book Series – Studies in the History of Religios”, volumul 59, o serie de articole extrem de interesante și de importante cu privire la mariologie, atât din perspectivă teologică, cât și din perspectiva istoriei religiilor¹⁸.

Un studiu valoros, de această dată romano-catolic, dedicat izvoarelor liturgice timpurii referitoare la Înălțarea cu trupul la cer a Maicii Domnului este realizat de Stephen J. Shoemaker, tot în 2004¹⁹. La ora actuală, acesta constituie cea mai recentă și mai bine documentată cercetare a documentelor liturgice privitoare la adormirea și înălțarea cu trupul la cer a Fecioarei Maria, prezentate într-o manieră cât se poate de obiectivă și nepărtinitoare. În paralel, se cuvine să amintim și monografia doamnei Cleo McNelly Kearns, apărută în 2008 și dedicată Fecioarei Maria ca parte esențială a structurării monoteismului creștin și a caracterului soteriologic al jertfei Mântuitorului Hristos²⁰. Fără îndoială, există o serie de alte studii apărute în mediile academice europene sau americane, însă ne-am oprit doar la acestea, pentru că ele constituie principalele puncte de reper în interpretarea contemporană a învățăturii despre Preasfânta Născătoare de Dumnezeu.

Sursele cercetării

Așa cum indică și titlul prezentului proiect, principala sursă o va reprezenta Sfânta Scriptură. Pe lângă aceasta, o serie de alte documente din perioada primară atrag atenția prin conținutul lor mariologic. Ne referim cu precădere la scrieri

¹⁷ Raymond E. Brown, *The Birth of Messiah. A Commentary on the Infancy Narratives in the Gospel of Matthew and Luke*, Doubleday Dell Pub. Group, New York, 1993.

¹⁸ Stephen Benko, *The Virgin Goddess. Studie in the Pagan and Christian Roots of Mariology*, col. „Numen Book Series”, nr. 59, Ed. Brill, Leiden, 2004.

¹⁹ Stephen J. Shoemaker, *Ancient Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption*, în col. „Oxford Early Christian Studies”, Oxford Univerity Press, Oxford – New York, 2004.

²⁰ Cleo McNelly Kearns, *The Virgin Mary, Monotheism, and Sacrifice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

apocrife, precum Protoevanghelia lui Iacov, Epistola apocrifă după Matei și la lucrarea *Transitus Mariae*. Informațiile oferite de aceste scrieri au fost atent analizate de Părinții Bisericii, iar multe dintre ele au fost inserate în cult, reprezentând izvoare importante pentru textele liturgice dedicate Preasfintei Născătoare de Dumnezeu.

Pe lângă aceste surse directe, vom face permanentă referire la comentariile scripturistice ale Sfinților Părinți, din dorința de a pune în evidență cât mai bine modul în care Biserica a cinstit-o pe Maica Domnului, încă de la începutul existenței sale. Toate aceste texte patristice reprezintă, alături de cele scripturistice, principalele documente pe care orice studiu biblic ortodox se cuvine să se fundamenteze.

Metoda de cercetare

În mod firesc, o cercetare ce are ca subiect textul biblic se cuvine să respecte o metodologie precisă. Astfel, un prim nivel al cercetării îl va reprezenta analiza textuală, filologică a pasajelor referitoare la Maica Domnului, cu sublinierea termenilor cheie, a etimologiilor esențiale și a conexiunilor lingvistice specifice. În paralel cu această investigație filologică, vom opera o analiză istorică a contextului, atât a celui relatat în respectivul pasaj, cât și a celui în care acesta a fost redactat. Stabilirea legăturilor între evenimentele prezentate și timpul în care această prezentare a fost făcută este esențială pentru înțelegerea mesajului textului.

Aceste două direcții, filologică și istorică, sunt comun acceptate în întreg spațiul academic teologic, indiferent de confesiune. Din punct de vedere ortodox însă, pe lângă aceste referințe, un punct important în interpretarea textului biblic îl reprezintă apelul la Părinții Bisericii și la comentariile acestora. De cele mai multe ori, textul Sfintei Scripturi își descoperă sensul în aceste analize care nu sunt doar de factură literară, ci mai ales cu un bogat conținut duhovnicesc. Altfel spus, comentariile Sfinților Părinți relevă dimensiunea trăită a textului biblic în cadrul eclezial. Mai mult decât atât, pe lângă referințele patristice, o tratarea unui subiect precum mariologia are nevoi de o solidă argumentație liturgică, ca expresie a permanentei actualizări a învățăturii Bisericii.

Privită în ansamblu, metoda de cercetare folosită va urmări trei paliere:

1. Un palier filologico – istoric, pentru stabilirea datelor generale ale compoziției textului;

2. Un palier patristic – cu rolul de racordare a textului biblic la modul în care Biserica a formulat învățătura de credință;

3. Unul liturgic – duhovnicesc – cu menirea de a actualiza mesajul textului biblic în spațiul eclezial, euharistic.

Structura lucrării

Lucrarea se compune din patru capitole mari, precedată de o introducere menită să stabilească normele metodologice de analiză, scopul, noutatea și direcțiile de cercetare ale temei, și încheiată de concluzii, în care să se reflecte atât îndeplinirea obiectivului propus, cât și noutatea analizei și contribuția personală asupra subiectului tratat.

Primul capitol este dedicat prefigurărilor vetero-testamentare cu referire la Fecioara Maria, analizate potrivit metodei mai sus menționate. Se cuvine să precizăm, de asemenea, în cadrul acestei analize vom acorda o atenție deosebită modului în care Sfinții Părinți au văzut în textele din Vechiul Testament supuse analizei noastre trimiteri la nașterea Mântuitorului Iisus Hristos, la fecioria Maicii Domnului și la rolul pe care aceasta îl va avea în economia mântuirii.

Al doilea capitol va analiza toate textele nou-testamentare privitoare la Maica Domnului, cu respectarea riguroasă a principiilor hermeneutice deja indicate. Acolo unde va fi cazul, se vor opera paralelisme absolut necesare (ex. textele din Evanghelia după Matei și cea după Luca) pentru înțelegerea imaginii unitare pe care Biserica și-a format-o asupra rolului Maicii Domnului în viața ei.

Al treilea capitol, inedit în literatura teologică ortodoxă contemporană, va încerca să aducă în discuție textele apocrife privitoare la Fecioara Maria și rolul pe care l-au avut acestea în special în formarea cultului. Întrucât Biserica a privit cu rezervă aceste documente, vom opera și o analiză critică a acestora, indicând motivele esențiale pentru care aceste texte nu au fost incluse în canonul biblic, dar și elementele pe care comunitatea eclezială le-a preluat totuși, fără a face însă vreun compromis în acceptarea acestora.

Ultimul capitol va face referire la receptarea textelor biblice cu privire la Maica Domnului în scrierile din epoca primară în general și în cele ale Părinților Apostolici în special. La ora actuală, această tendință de a depăși cadrul strict filologic, cu o extindere în sfera patristică se poate remarca în majoritatea studiilor biblice, indiferent că acestea sunt realizate în spațiul academic ortodox, romano-catolic sau

protestant. Un atare demers reprezintă recunoașterea unității vieții Bisericii, unitate determinată nu doar de factori seculari (politici, religioși, culturali sau economici), ci mai ales de factori spirituali care conferă integritate duhovnicească, permanentă actualitate și relevanță deosebită pentru viața comunității în general și a fiecărui credincios în parte.

Obiectivul și noutatea lucrării

Așa cum am menționat deja, în spațiul teologic românesc nu există încă un studiu de amploare asupra textelor biblice privitoare la viața și lucrarea Maicii Domnului. Prin urmare, obiectivul nostru este acela de a prezenta pentru prima dată, în manieră exhaustivă, toate textele scripturistice referitoare la acest subiect, analizându-le atât din perspectivă științifică, cât și duhovnicească. Pentru că Ortodoxia nu operează cu delimitări stricte între studiul Sfintei Scripturi și cel al învățăturii dogmatice a Bisericii, de cele mai multe ori analiza biblică va fi însoțită, în manieră firească, și de excursuri în teologia dogmatică pentru o mai bună înțelegere a sensului duhovnicesc al Sfintei Scripturi.

Necesitatea lucrării

În general, orice analiză riguroasă asupra Sfintei Scripturi este binevenită în spațiul ortodox-românesc. În cazul special al mariologiei, acest studiu este cu atât mai important cu cât, cultul Maicii Domnului are o relevanță deosebită pentru viața Bisericii. De asemenea, o astfel de lucrare poate stabili în mod cât se poate de clar jaloanele învățăturii ortodoxe despre Maica Domnului, evitând astfel orice contaminare pietistă și orice posibilă intruziune a noilor tendințe dogmatice din spațiul romano-catolic în sfera ortodoxă.

Primul capitol al lucrării a analizat principalele texte vechi-testamentare pe care experiența liturgică și exegeza patristică a Bisericii le-a interpretat ca prefigurări ale Maicii Domnului. Este important să distingem între prefigurările propriu-zise, precum cea din Is. 7:14 sau Iezec. 44:1-3 și imaginile considerate ca *typos*-uri mariale, precum scara lui Iacov, roua de pe lână sau rugul aprins. Pentru o viziune de ansamblu asupra mesajului transmis de textul biblic, am apelat la o analiză comparată a versiunilor ebraică, greacă și românească, menționând și alte traduceri moderne acolo unde a fost cazul. Deși Sfinții Părinți folosesc aproape în unanimitate textul grecesc al Septuagintei, valoarea textului masoretic nu poate fi tăgăduită.

Indiferent de vechimea versiunii masoretice, aceasta folosește în mare măsură același vocabular, aceeași terminologia ca textul sursă, pierdut și reconstituit după lungă perioadă de timp. Astfel se explică insistența asupra cuvintelor ebraice și compararea permanentă cu cele grecești, pentru a înțelege pe deplin profunzimea mesajului Sfintei Scripturi. În urma analizei textelor cu conținut mariologic am putut formula câteva concluzii importante: asocierea acestor mărturii vechi-testamentare cu Fecioara Maria este rodul exclusiv al experienței Bisericii și, în special al cultului ei. Precizarea este importantă, pentru că aceste asocieri tipologice au o vechime considerabilă, revendicându-se din cultul Bisericii Primare. Cum acesta era constituit într-o primă instanță din lectura a numeroase texte din Vechiul Testament, faptul că Biserica le-a interpretat în sens mariologic, este o dovadă importantă în susținerea cultului Maicii Domnului.

Tot experiența Bisericii ne spune că în niciunul dintre aceste texte Maica Domnului este înțeleasă separat de Fiul său. Altfel spus, niciodată mariologia ortodoxă nu a reprezentat un element separat al învățăturii de credință, ci unul integrat în hristologie. Acest paralelism se constată și în textele nou-testamentare, fapt ce confirmă unitatea teologică a interpretării ortodoxe a Sfintei Scripturi. Pentru a nu da însă naștere la discuții în ceea ce privește relevanța academică a studiului nostru, a urmat un șablon interpretativ riguros, pornind de la analiza filologică și istorică a textului, continuând cu comentariile critice moderne și cu prezentarea principalelor direcții de exegeză și am încheiat cu textele Sfinților Părinți, încercând să răspundem provocărilor acolo unde a fost cazul.

În cel de-al doilea capitol ne-am aplecat asupra mărturiilor nou-testamentare și, în special, asupra celor din Sfintelor Evanghelii după Matei și Luca. Studiarea comentariilor moderne ne-a oferit o imagine contradictorie asupra modului în care se presupune că Noul Testament înțelege persoana Maicii Domnului și locul acesteia în viața Bisericii. Din perspectiva concluziilor formulate, studiile moderne se pot împărți în două mari categorii: un grup consistent de bibliști care neagă orice realitate istorică a textului scripturistic, considerând că acesta este produsul unei epoci ulterioare apostolilor, constând din suprapuneri textuale și din preluări a unor surse mai mult sau mai puțin credibile, unite printr-o legătură doctrinară cât se poate de fragilă. Simplu spus, nici Evangheliile, nici celelalte cărți ale canonului Nou Testamentar nu pot fi considerate integral autentice și, cu atât mai mult, nu pot forma un corpus unitar, din punct de vedere filologic, istoric și teologic. Referindu-se

strict la persoana Maicii Domnului, aceasta devine în ochii acestor cercetători un simplu element ce sprijină strategia teologică sau apologetică a evangheliilor. Ca o consecință a acestei critici radicale, învățătura despre pururea-fecioriei Maicii Domnului sau despre statutul său de Născătoare de Dumnezeu nici nu intră în discuție. Acestea sunt considerate interpretări târzii ale Bisericii, suprapuse peste textul biblic original.

Un alt grup de bibliști, mulți dintre ei activând într-un spațiu confesional, pornesc de la premiza că Maica Domnului este un personaj real, descris ca atare de Sfintele Evanghelii, însă definit prin intermediul unei presupuse învățături de credință a Bisericii Primare care, într-o primă fază, nu prezenta nici un element mariologic. Simplu spus, se pornește de la ideea, că prima comunitate creștină se dezvoltă în jurul credinței în înviere, argumentul suprem în susținerea ideii că Iisus este Fiul lui Dumnezeu Întrupat. Din acest punct incipiet, apar dezvoltări conexe, ce insistă asupra aceleiași identificări Iisus – Fiul lui Dumnezeu, precum teofaniile relatate în episoadele evanghelice ale Botezului. În mod firesc, aceleași trăsături sunt suprapuse peste datele primare despre Maica Domnului, astfel că aceasta este transformată în Născătoare de Dumnezeu și Pururea – Fecioară, menținând astfel unitatea teologică a textelor evanghelice. Deși interesantă, această poziție neagă în principiu realitatea fecioriei Maicii Domnului, pe care o consideră un element adăugat, pentru a susține credința generală că Iisus este Mesia, Fiul lui Dumnezeu. De asemenea, este negată posibilitatea unei imagini unitare a Maicii Domnului în Sfintele Evanghelii, comentatorii moderni analizând comparativ mărturiile din Evanghelia Sfântului Apostol Marcu, considerate ca fiind cele mai vechi, cu cele din Evangheliile Sfinților Matei și Luca. În mod evident, se pot observa diferențe majore de abordare, care nu au nevoie de critica textuală pentru a fi observate, însă ele nu se justifică prin afirmația că imaginea despre Maica Domnului este una artificială, suprapusă peste o prezență pasageră, irelevantă teologic și chiar aflată în opoziție cu mesajul Mântuitorului, ci prin diferențele firești de redactare și de consemnare a tradițiilor orale ce stau la baza scrierii Sfintelor Evanghelii. Este paradoxal niciunul dintre comentariile moderne nu încearcă să analizeze episoadele controversate, precum cel legat de „frații domnului”, ținând cont de toate textele evanghelice și de mărturia Bisericii, dacă nu în integralitatea ei, măcar de mărturia Bisericii primare.

Al treilea capitol aduce în discuție portretul Fecioarei Maria, așa cum este el creionat în scrierile apocrife, multe dintre ele de o vechime considerabilă. Este

interesant faptul că dintre cele patru mari praznice închinare Maicii Domnului, doar unul singur, cel al Bunei-Vestiri, are temei biblic. Celelalte trei – Nașterea Maicii Domnului, Intrarea în templu și Adormirea Maicii Domnului – se bazează pe mărturia unor texte precum *Proto-Evangelia lui Iacov* sau *Trasitus Mariae*, însușite de Biserică și adaptate petru spațiul liturgic. În mod arbitrar, se poate spune că învățătura Bisericii despre Maica Domnului nu poate fi susținută în întregime, câtă vreme nu poate fi argumentată biblic. Într-adevăr, portretul Fecioarei Maria, așa cum este el prezentat în cărțile de cult, are foarte puțin din textul biblic și mai mult din cel apocrif. Această situație paradoxală poate fi totuși explicată. Este adevărat că rol apocrifelor este fundamental în conturarea imaginii Maicii Domnului, însă aceasta a fost conturată în cadrul liturgic, experiențial al Bisericii. Altfel spus, din multitudinea de informații cu conținut mariologic, Biserica le-a ales doar pe cele care au relevanță teologică și formator-duhovnicească. Utilizarea acestei imagini în cult a dus la o cizelare a ei, dobândind atât racordarea biblică cât și pe cea teologică, necesare pentru a fi acceptată în viața Bisericii. Nu întâmplător, imnele închinare Maicii Domnului prezintă o structură aproape stereotipă: se pornește de la prefigurările vechi-testamentare ale Maicii Domnului, mesajul mariologic este integrat fără excepție celui hristologic și, în ultimă fază, detaliile oferite de textele apocrife sunt inserate și ele în unitatea teologică a învățăturii de credință. Fără a oferi un studiu exhaustiv asupra acestor texte apocrife, am considerat că menționarea și analiza lor, chiar și succintă, sunt necesare pentru înțelegerea deplină a subiectului prezentei teze.

Ultimul capitol a încercat să ofere o viziune de ansamblu asupra învățăturii patristice despre Maica Domnului, în paralel cu expunerea mariologiei ortodoxe, așa cum se reflectă ea în cărțile de cult. Dat fiind că materialul ce poate fi analizat este imens, ne-am rezumat la indicarea principalelor coordonate, rămânând în cadrul impus de cercetarea biblică propriu-zisă.

Considerăm că prin acest proiect de teză doctorală, avem posibilitatea să completăm un gol important din cadrul studiilor biblice ortodoxe. Până la ora actuală, nu există nicio astfel de abordare în spațiul academic ortodox. Mai mult decât atât, recursul la exegeza biblică reprezintă un pas esențial în înțelegerea valorii mântuitoare a învățăturii de credință a Bisericii. Nădăjduim că cei ce vor consulta aceste pagini, vor putea afla în ele nu doar informați și critică acerbă, ci puncte de reper esențiale în înțelegerea și asumarea mariologiei ortodoxe.

Bibliografie selectivă

1. Behr, John, „The Motherhood of the Church”, in *Vierge Marie – Église Vierge. Actes du quatrième colloque de théologie orthodoxe de l'Université de Sherbrooke*, Les Éditions G.G.G., Montréal (Québec), 2005, pp. 13 – 28.
2. Belu, D. I., *Maica Domnului în lumina imnelor liturgice*, Caransebeș, 1945.
3. Benko, Stephen, *The Virgin Goddess. Studie in the Pagan and Christian Roots of Mariology*, col. „Numen Book Series”, nr. 59, Ed. Brill, Leiden, 2004.
4. Binz, Stephen J., *Advent of the Savior: A Commentary on the Infancy Narratives of Jesus*, Liturgical Press, Collegeville – Minnesota, 2016.
5. Brown, Raymon E.; Donfried, Karl, P.; Fitzmyer, Joseph A.; Reumann, John (eds.), *Mary in the New Testament*, Paulist Press, New York – Mahwah, 1978.
6. Brown, Raymond E., „Infancy Narratives”, in David Noel Freedman, Gary Herion, Astrid B. Beck (eds.), *Anchor Bible Dictionary*, vol. III, Doubleday, New-York, 1992, pp. 410 – 415.
7. Brown, Raymond E., *The Birth of Messiah. A Commentary on the Infancy Narratives in the Gospel of Matthew and Luke*, Doubleday Dell Pub. Group, New York, 1993.
8. Buchiu, Pr. Prof. Ștefan, *Maica Domnului. O introducere în teotokologia ortodoxă*, Ed. Sigma, București, 2006.
9. Bulgakov, Serghei, *Le Buisson ardent*, Édition l'Âge d' Homme, Paris, 1987.
10. Bunea, Ioan, „Cultul Maicii Domnului”, în *M. A.*, nr. 9-10 (1971).
11. Cambe, M., „La charis chez saint Luc: Remarques sur quelques textes, notamment le *keharitomene*”, în *RB*, nr. 70 (1963), pp. 193 – 207.
12. Carson, D. A., „Matthew”, in Frank E. Gaebelein (ed.), *The Expositor's Bible Commentary with the New International Version*, vol. 8, Regency Reference Library – Zondervan, Grand Rapids – Michigan, 1984.
13. Căciulă, Pr. Olimp, „În legătură cu noua dogmă a papalității”, în *Ortodoxia*, nr. 4 (1950), pp. 502 – 514.
14. Chialda, Mircea, „Preacurata Fecioară Maria, Maica Domnului”, în *S.T.*, nr. 5 – 6 (1981).
15. Clemens, C. Anne, *Mothers on the Margin. The Significance of the Women in Matthew's Genealogy*, Pickwick Publications, Eugene – Oregon, 2014.
16. Cornițescu, Emilian, „Temeiuri ale preacinstirii Maicii Domnului în Vechiul Testament”, în *O*, nr. 3 (1980).
17. Dion, Michel, „Marie et le processus de compréhension de la mission accomplie par Jésus”, in *Vierge Marie – Église Vierge. Actes du quatrième colloque de théologie orthodoxe de l'Université de Sherbrooke*, Les Éditions G.G.G., Montréal (Québec), 2005, pp. 5 – 12.
18. Edwards, D., *The Virgin Birth in History an Faith*, Faber & Faber, London, 1943.
19. Edwards, James R., *The Gospel according to Luke*, „The Pillar New Testament Commentary”, W. B. Eerdmans – Apollos, Grand Rapids – Michigan, Cambridge UK, Nottingham UK, 2015.
20. Farris, Stephen, *The Hymns of Luke's Infancy Narratives*, Bloomsbury, London – New York – New Delhi – Sydney, 2015.

21. Florovsky, George, „The Ever-Virgin Mother of God”, în E. L. Mascall (ed.), *The Mother of God. A Symposium of the Fellowship of St. Alban and St. Sergius*, London, 1949, pp. 51 – 63.
22. Gottwald, N., „Immanuel as the Prophet's Son”, în VT, nr. 8 (1958), pp. 36 – 47.
23. Graystone, G., *Virgin of all Virgin: The Interpretation of Luke 1:34*, Pio X, Rome, 1968.
24. Ică Jr., Ioan I., *Maica Domnului în teologia secolului XX și în spiritualitatea isihastă din secolul XIV: Grigorie Palama, Nicolae Cabasila, Teofan al Niceei (studii și texte)*, Ed. Deisis, Sibiu, 2008.
25. Jugie, Martin, *L'immaculé Conception dans l'Ecriture et dans la tradition orientale*, Roma, 1952.
26. Jugie, Martin, *La mort et l' Assomption de la Sainte Vierge. Etude historico – doctrinal*, col. „Studi e Testi”, Vatican, 1944.
27. Kara-Ivanov Kaniel, Ruth, „The Myth of the Messianic Mother in Jewish and Christian Traditions: Psychoanalytic and Gender Perspectives”, în *Journal of the American Academy of Religio*, vol. 83.1 (2015), pp. 72 – 119.
28. Kelly, Joseph F., *The Birth of Jesus According to the Gospels*, Liturgical Press, Collegeville – Minnesota, 2008.
29. Ladouceur, Paul, „Préfigurations de la Mère de Dieu dans l'Ancien Testament”, în *Vierge Marie – Église Vierge. Actes du quatrième colloque de théologie orthodoxe de l'Université de Sherbrooke*, Les Éditions G.G.G., Montréal (Québec), 2005, pp. 29 – 78.
30. Lot-Borodine, Myrrha, „Le dogme de l'immaculé conception à la lumière de l'Eglise d'Orient”, în *Irenikon*, nr. 3 – 4 (1994), pp. 328 – 334.
31. McNelly Kearns, Cleo, *The Virgin Mary, Monotheism, and Sacrifice*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
32. Nellas, Pannagiotis, „La Mère de Dieu et l'anthropisme theocetrique”, în *Contacts*, nr. 164 (1993), pp. 255 – 263.
33. Pârvu, Constantin, „Temeiurile ortodoxe ale cultului Maicii Domnului”, în *S.T.*, nr. 3 – 4 (1954).
34. Dinu, Pr. Lucian Adrian, *Maica Domnului în Teologia Sfinților Părinți*, Trinitas, Iași, 2004.
35. Preda, Pr. Constantin, *Cartea neamului lui Iisus Hristos*, Ed. IBMBOR, București, 2006.
36. Stăniloae, Pr. Dumitru, „Maica Domnului în prologul Evangheliei de la Luca”, în *O*, nr. 3(1980), pp. 443 – 453.

Cuvinte cheie: Fecioara Maria, Noul Testament, prefigurări, nașterea Mântuitorului, scrieri apocrife, Părinți Apostolici